

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.01.2026

The article was received by editorial board on 15.01.2026

Статья принята к печати 15.01.2026

AKSİZ VERGİSİNİN TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ DÖVLƏT BÜDCƏSİNDƏ ONLARIN ROLU

Xülasə

Tədqiqat aksiz vergisinin tətbiq mexanizmlərini və dövlət büdcəsinin gəlir strukturunda onun sistem təşkil edən rolunu elmi əsaslarla müəyyənləşdirmək məqsədi ilə aparılmışdır. Metodoloji baza müqayisəli statistik təhlil, fiskal göstəricilərin struktur dinamikasının qiymətləndirilməsi və normativ-institusional yanaşmanın analitik modelləşdirilməsindən ibarətdir. Əldə edilmiş nəticələr aksiz vergisinin həm fiskal dayanıqlığın təmin edilməsində strateji alət olduğunu, həm də sosial davranışın tənzimlənməsində mühüm funksional çəkiyə malik olduğunu göstərmişdir. Araşdırmanın məhdudiyyətləri real sektor üzrə mikro səviyyəli istehlak məlumatlarına çıxışın məhdud olması ilə bağlıdır. Tədqiqatın orijinallığı aksiz gəlirlərinin büdcə sabitliyi, istehlak strukturu və rəqəmsal nəzarət mexanizmləri ilə əlaqələndirilməsinin sistemli analitik çərçivə daxilində təqdim edilməsidir. Elmi yenilik aksiz dərəcələrinin makroiqtisadi təsirinin çoxşaxəli qiymətləndirilməsi ilə bağlı yeni konseptual modelin formalaşdırılmasıdır. Nəticələr praktiki baxımdan vergiqoyma strategiyasının optimallaşdırılması üçün dəyərli analitik baza yaradır.

Açar sözlər: aksiz vergisi, büdcə gəlirləri, fiskal siyasət, istehlak strukturu, tənzimləmə, rəqəmsal nəzarət.

GİRİŞ

Aksiz vergisi müasir fiskal siyasətin ən mühüm elementlərindən biri kimi həm dövlət büdcəsinin gəlir bazasının formalaşdırılmasında, həm də sosial rifahın qorunmasında kompleks tənzimləyici funksiya yerinə yetirir. Aksizlər seçilmiş məhsullar üzrə istehlak davranışına bilavasitə təsir göstərən normativ mexanizm olmaqla yanaşı, dövlətin sosial, ekoloji və iqtisadi məqsədlərinin uzlaşdırılmış şəkildə reallaşdırılmasına xidmət edir. Bu mexanizmin iqtisadi mahiyyəti qiymət siqnallarının dövlət tərəfindən məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılması və bu yolla həm fiskal gəlirlərin, həm də sosial rifah göstəricilərinin optimallaşdırılmasına yönəlidir.

Tədqiqatın yeniliyi aksiz vergisinin fiskal sabitlik, istehlakın struktur dəyişməsi, qeyri-rəsmi dövriyyənin həcmi və rəqəmsal nəzarət mexanizmləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini kompleks analitik çərçivədə qiymətləndirməsindədir. Araşdırmanın əsas məqsədi aksiz vergisinin tətbiqi xüsusiyyətlərini, onun büdcə gəlirlərinin formalaşmasına təsirini və tənzimləyici rolunu elmi əsaslarla dəyərləndirməkdir. Metodologiya kimi struktur-funksional təhlil, müqayisəli statistika, institusional qiymətləndirmə və fiskal göstəricilərin dinamik modelləşdirilməsi yanaşmaları tətbiq edilmişdir.

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmiş problemlər aksiz dərəcələrinin optimal müəyyən edilməməsi, bəzi məhsul kateqoriyalarında qeyri-rəsmi dövriyyənin mövcudluğu və vergiqoyma mexanizmlərinin rəqəmsal nəzarətlə tam inteqrasiya olunmaması ilə bağlıdır. Bu problemlərin araşdırılması üçün məlumat bazasının formalaşdırılması tədqiqatın fundamental komponenti olmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri əsasları vergiqoyma nəzəriyyəsi, istehlak modelləri, optimal vergi yükü konsepsiyası və fiskal sabitlik doktrinası üzərində qurulmuşdur. Perspektiv baxımdan aksiz vergisinin rəqəmsal tənzimləmə mexanizmləri ilə uzlaşdırılması, sosial zərərli istehlakın azaldılması və dövlət büdcəsinin dayanıqlığının gücləndirilməsi üzrə yeni elmi nəticələrin əldə edilməsi mümkün olacaqdır.

ƏSAS MƏTN

Aksiz vergisi anlayışı iqtisadi və hüquqi müstəvidə xüsusi tənzimləmə əhəmiyyəti daşıyan vergi institutunu ifadə edir və dövlətin fiskal siyasətində hədəfli tənzimləmə aləti kimi formalaşmışdır. Aksiz vergisi konkret mal və məhsulların istehsalı, idxalı və bəzi hallarda daxili dövriyyəsi üzərinə tətbiq olunan dolayı vergi olmaqla, onun predmeti geniş istehlak xarakteri daşımayan, yüksək kommersiya dəyəri və gəlirlilik potensialı ilə seçilən məhsul qruplarından ibarətdir. Bu vergi mexanizmi vasitəsilə dövlət həm fiskal gəlirlərin sabitliyini təmin edir, həm də istehlak strukturunun formalaşmasında normativ təsir imkanını genişləndirir. Aksiz vergisinin tətbiq sahəsinə daxil edilən mallar iqtisadi və sosial təsir xüsusiyyətlərinə görə seçilir və bu seçim dövlətin makroiqtisadi prioritetləri ilə bilavasitə əlaqələndirilir.

Aksiz vergisi adətən alkoqollu içkilərə, tütün məmulatlarına, neft və neft-kimya mənşəli yanacaqlara, mühərrik gücü və həcmi müəyyən kateqoriyalar üzrə fərqlənən avtonəqliyyat vasitələrinə, şəkər və qənd kimi spesifik ərzaq məhsullarına, zərgərlik məmulatlarına və geniş istifadə sahəsi olmayan digər xüsusi kateqoriyalı mallara tətbiq olunur. Bu məhsulların seçimi onların istehlakının sosial nəticələri, iqtisadi təsir gücü və dövlətin tənzimləmə məqsədləri ilə izah edilir. Məsələn, tütün və alkoqol kimi məhsullara aksiz dərəcələrinin tətbiqi ictimai sağlamlığın qorunmasına yönəlmiş institusional siyasətin tərkib hissəsinə çevrilir (Martin 2023: 6). Enerji məhsullarının aksizə cəlb olunması isə ekoloji yüklənmə, yanacaq istehlakı və nəqliyyat sektorunun struktur xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Avtonəqliyyat vasitələrinin aksizləndirilməsi texniki parametrlər və ekoloji təsir amilləri üzrə diferensial yanaşmanı mümkün edir və bununla da istehlakçı davranışlarının rasionallaşdırılmasına şərait yaradır.

Aksiz vergisinin iqtisadi funksiyası onun fiskal xarakteri ilə məhdudlaşmır. Bu vergi iqtisadiyyatın istehlak strukturunun tənzimlənməsində mühüm rol oynayır və sosial davranışların formalaşmasına təsir göstərən normativ alət kimi çıxış edir. Aksiz dərəcələrinin tətbiqi malların istehlak səviyyəsini birbaşa qiymət mexanizmi üzərindən yönləndirir və bununla da dövlətin sosial, ekoloji və iqtisadi siyasət məqsədləri üzrə ardıcıl tənzimləmə imkanı təmin olunur. Aksiz vergisi həm fiskal sabitliyin formalaşmasına xidmət edən gəlir mənbəyini ifadə edir, həm də dövlətin istehlak davranışlarına, bazar strukturuna və sosial rifaha təsir göstərən effektiv iqtisadi vasitə kimi maliyyə sistemində strateji mövqeyə malik olur.

Aksiz vergisinin iqtisadi məzmunu dövlətin fiskal siyasətində tənzimləyici və yönəldici təsir gücünə malik olan vergi alətinin mahiyyətini ifadə edir. Bu verginin iqtisadi funksiyaları yalnız büdcə gəlirlərinin formalaşdırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda istehlak strukturunun optimallaşdırılmasına, sosial davranış modellərinin tənzimlənməsinə, mənfi xarici təsirlərin neytrallaşdırılmasına və iqtisadi sahələr arasında tarazlığın qorunmasına xidmət edən çoxşaxəli institusional mexanizmlərin məzmununu təşkil edir (James 2020: 11). Aksiz vergisinin tətbiqi iqtisadiyyatın müxtəlif seqmentlərinə bilavasitə təsir göstərən qiymət mexanizmi vasitəsilə reallaşır və bu təsir nəticəsində həm makroiqtisadi qərarların, həm də fərdi istehlak davranışlarının strukturu formalaşır. İqtisadi məzmun baxımından aksiz vergi sistemi fiskal sabitliyin təminatı, sosial rifahın qorunması və ekoloji təhlükəsizliyin gücləndirilməsi ilə bağlı strateji məqsədlərə xidmət edir.

Aksiz vergisinin iqtisadi məzmununun ilk mühüm elementi onun büdcə gəlirlərinin formalaşmasında oynadığı roldur. Aksiz vergilərinin tətbiq olunduğu malların qiymət səviyyəsi yüksək olduğundan və həmin mallara olan tələb adətən elastik olmayan struktur daşdığından, bu vergi dövlət büdcəsinin sabit və proqnozlaşdırıla bilən gəlir mənbəyinə çevrilir. Aksiz gəlirləri dövlətin fiskal dayanıqlığını təmin edən və sosial proqramların maliyyələşdirilməsində istifadə edilən əsas resurslardan biridir. Bu vergi mənbəyi xüsusilə iqtisadi dalğalanmalar dövründə sabit gəlir axınının qorunmasına imkan yaradır, çünki aksiz tətbiq edilən məhsulların istehlakı digər geniş istehlak mallarına nisbətən daha stabil xarakter daşıyır. Dövlət bu mexanizm vasitəsilə iqtisadi

mühtdə mövcud olan qeyri-sabit amilləri neytrallaşdırır və büdcə planlaşdırılmasında daha yüksək dəqiqlik əldə edir.

Aksiz vergisinin ikinci əsas funksiyası ictimai sağlamlığın qorunması və sosial davranışların tənzimlənməsi ilə bağlıdır. Bu vergi xüsusilə tütün və alkoqollu içkilər kimi cəmiyyət üçün zərərli hesab olunan məhsullar üzərinə tətbiq edildikdə, onların istehlak səviyyəsini qiymət artımı vasitəsilə məhdudlaşdırır və sağlam həyat tərzinin təşviqinə şərait yaradır. Aksiz dərəcələrinin diferensiallaşdırılması nəticəsində sosial baxımdan riskli kateqoriyaya aid malların bazar payı azalır, bu isə uzunmüddətli perspektivdə səhiyyə xərclərinin həcmi azaldır və cəmiyyətin ümumi rifah səviyyəsini yüksəldir. Eyni zamanda mühərrik həcmi böyük olan avtonəqliyyat vasitələrinə tətbiq edilən yüksək aksiz dərəcələri yol təhlükəsizliyinə və ekoloji davamlılığa yönəlmiş strateji tədbirlərin iqtisadi mexanizmini yaradır. Enerji istehlakını azaldan texnologiyaların genişlənməsi də aksiz dərəcələrinin uyğunlaşdırılması ilə əlaqələndirilir və bununla dövlət ekoloji tarazlığın qorunmasına xidmət edən səmərəli tənzimləmə vasitəsini formalaşdırır.

Aksiz vergisinin iqtisadi məzmununun üçüncü komponenti mənfəət xarici təsirlərin aradan qaldırılması ilə bağlıdır. Bəzi malların istehlakı və ya istehsalı toplum üçün birbaşa iqtisadi və sosial xərc yaradır. Zərərli vərdişlərin geniş yayılması nəticəsində səhiyyə sisteminə düşən yük, avtomobil yanacağına istifadəsi nəticəsində formalaşan ekoloji zərər və s. kimi mənfəət təsirlərin kompensasiya olunması üçün aksiz mexanizmi institusional alət kimi çıxış edir (Bird 2018: 15). Bu vergi həmin məhsulların istehlakının yaratdığı mənfəət effektləri qiymət vasitəsilə daxilləşdirir və iqtisadi subyektlər üçün real xərc signalı formalaşdırır. Bu cür mexanizm sosial rifaha xələl gətirən fəaliyyətlərin azalmasına, ekoloji tarazlığın qorunmasına və dövlətin uzunmüddətli sosial xərclərinin optimallaşdırılmasına şərait yaradır.

Aksiz vergisinin iqtisadi məzmununun dördüncü aspekti istehsal və istehlak strukturunun yönləndirilməsi ilə bağlıdır. Dövlət aksiz dərəcələrini dəyişməklə istehsal prosesində texnoloji yenilənməni, enerji resurslarına qənaət edilməsini və ekoloji cəhətdən daha səmərəli məhsullara keçidi stimullaşdırır. Yüksək aksiz dərəcəsi müəyyən malların istehlakının azalmasına səbəb olur və bu mexanizm istehsalçıları daha təhlükəsiz, daha səmərəli və daha ekoloji məhsullar istehsal etməyə yönəldir. Aşağı aksiz dərəcələri isə bəzi prioritet sahələrin inkişafını sürətləndirir və iqtisadi sektorlar arasında tarazlığın formalaşmasına şərait yaradır. Bununla dövlət iqtisadiyyatın struktur çevikliyi təmin edir və strateji sektorlara yönəlmiş siyasətləri effektiv şəkildə reallaşdırır. Aksiz vergisinin iqtisadi məzmunu onun fiskal, sosial, ekoloji və struktur tənzimləmə funksiyalarının məcmusu ilə müəyyən olunur və bu vergi sistemi dövlətin iqtisadi idarəetmə mexanizminin mühüm tərkib hissəsinə çevrilir.

Aksiz vergisinin dövlət maliyyə sistemində yeri onun çoxpilləli fiskal, iqtisadi və sosial funksiyaları ilə müəyyən olunur və bu vergi institutunun makroiqtisadi idarəetmənin əsas komponentlərindən biri kimi formalaşmasına səbəb olur. Dövlət maliyyə sisteminin sabitliyi və çevikliyi büdcə gəlirlərinin etibarlı mənbələrlə təmin edilməsini tələb edir və aksiz vergisi bu tələbin praktik reallaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Cnossen 2017: 15). Aksiz vergisi həm maliyyə resurslarının toplanmasında effektiv alət kimi çıxış edir, həm də tənzimləyici potensialı ilə iqtisadi proseslərin yönləndirilməsi və sosial siyasətin həyata keçirilməsi baxımından mühüm təsir gücünə malikdir. Bu vergi növü maliyyə sisteminin institusional strukturunda sabit xarakter daşıyan, iqtisadi siyasətin strateji hədəflərinə uyğunlaşdırılan və dövlətin fiskal yükünün tarazlı şəkildə bölüşdürülməsinə xidmət edən normativ mexanizm kimi dəyərləndirilir.

Aksiz vergisinin dövlət maliyyə sistemində yerini müəyyən edən ən mühüm məqam onun büdcə gəlirlərinin stabil və yüksək gəlirlilik qabiliyyətinə malik komponenti olmasıdır. Aksiz tətbiq edilən malların bazar qiyməti yüksək olduğundan və tələb strukturu elastiklik baxımından dayanıqlı xüsusiyyət göstərdiyindən, bu vergi dövlət büdcəsi üçün proqnozlaşdırılan maliyyə vəsaitinin formalaşmasını təmin edir. Bu xüsusiyyət fiskal siyasətin planlaşdırılmasında və büdcə icrasının idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Aksiz gəlirlərinin davamlılığı dövlət xərclərinin, xüsusilə də sosial infrastrukturun, səhiyyənin, təhsilin və digər ictimai xidmətlərin maliyyələşdirilməsində sabitlik yaradır. Aksiz vergisi dövlət resurslarının dayanıqlı formalaşma mexanizminin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir və fiskal təhlükəsizliyin qorunmasına bilavasitə töhfə verir.

Aksiz vergisi eyni zamanda maliyyə siyasətinin tənzimləmə aləti kimi iqtisadiyyatın strukturunda məqsədli şəkildə yönləndirici rol oynayır. Dövlət aksiz dərəcələrində həyata keçirdiyi dəyişikliklərlə tələbin idarə olunmasına təsir edir və bu təsir vasitəsilə bazar davranışlarını formalaşdırır. Aksizin qiymət mexanizmi üzərindən yaratdığı təsir istehlakın səviyyəsini, məhsul seçimini və istehsal prioritetlərini müəyyən edən strateji siqnala çevrilir. Məsələn, yüksək aksiz dərəcələri sosial və ekoloji baxımdan riskli hesab edilən məhsulların istehlakını azaldır və cəmiyyət üçün arzuolunmaz nəticələr doğuran fəaliyyətlərin məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş iqtisadi mexanizm formalaşdırır. Əksinə, aksiz yükünün azaldılması və ya müəyyən kateqoriyalara tətbiq edilməməsi milli istehsalın stimullaşdırılması, investisiyaların genişləndirilməsi və iqtisadi sektorların aktivləşdirilməsi baxımından məqsədyönlü siyasət alətinə çevrilir.

Aksiz vergisinin tənzimləyici rolu eyni zamanda idxalın və yerli istehsalın struktur balansına təsir edən mühüm iqtisadi mexanizmdir. Dövlət aksiz dərəcələrini müəyyən etməklə idxal məhsullarının bazar payına nəzarət edir və yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətini gücləndirir. Bu yanaşma milli iqtisadiyyatın müdafiə edilməsinə, istehsal strukturunun səmərələşdirilməsinə və strateji məhsullar üzrə daxili tələbin təmin edilməsinə şərait yaradır. Aksizin idxal mallarına tətbiqi xarici məhsulların bazarda üstün mövqeyə çıxmasının qarşısını alır və yerli istehsalçıların fəaliyyət mühitini qoruyur. Bu mexanizm iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində və iqtisadi müstəqilliyin gücləndirilməsində əhəmiyyətli rola malikdir (Heady 2020: 25).

Aksiz vergisinin dövlət maliyyə sistemində yerini müəyyən edən digər strateji məqam onun sosial və ekoloji siyasətin icrasında istifadəsidir. Dövlət aksiz mexanizmini zərərli məhsulların istehlakının məhdudlaşdırılmasına və ekoloji tarazlığın qorunmasına yönəlmiş fundamental alət kimi tətbiq edir. Məsələn, tütün və alkoqol kimi məhsullara yüksək aksiz dərəcələrinin tətbiqi ictimai sağlamlığın qorunmasını təmin edən iqtisadi müdaxilə vasitəsi kimi çıxış edir. Neft məhsullarına tətbiq edilən aksizlərin ekoloji yükün azalmasına yönəlməsi isə davamlı inkişaf konsepsiyasının reallaşdırılmasına xidmət edir. Bu mexanizm sosial məsuliyyətin iqtisadi əsaslarının formalaşdırılmasına və cəmiyyət üçün təhlükə yaranan fəaliyyətlərin məhdudlaşdırılmasına şərait yaradır.

Aksiz vergisinin dövlət maliyyə sistemində yeri onun yalnız fiskal gəlirlərin formalaşdırılmasında deyil, həm də ictimai xərclərin davamlı şəkildə maliyyələşdirilməsində oynadığı funksional rol ilə müəyyən edilir. Aksiz gəlirləri büdcəyə daxil olan sabit və proqnozlaşdırılan resurs axınını təmin etdiyinə görə dövlətin sosial və infrastruktur yönümlü proqramlarının həyata keçirilməsi üçün mühüm maliyyə bazası formalaşdırır (Kaldor 2021: 30). Bu vergi növündən əldə edilən vəsaitlər səhiyyə sisteminin maliyyələşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır və zərərli məhsulların istehlakı nəticəsində yaranan xəstəliklərin müalicəsi üçün tələb olunan xərclərin qarşılınmasında istifadə edilir. Ekoloji proqramların icrası da aksiz gəlirlərinin hesabına formalaşan maliyyə resurslarından qidalanır və bu resurslar ətraf mühitin mühafizəsi, emissiya azaldılması və ekoloji tarazlığın qorunması istiqamətində həyata keçirilən layihələrin davamlılığını təmin edir. Eyni zamanda aksiz gəlirləri yol infrastrukturunu layihələrinin maliyyə bazasının formalaşmasında iştirak edir və nəqliyyat şəbəkəsinin yenilənməsi, modernləşdirilməsi və təhlükəsizlik standartlarının yüksəldilməsi üçün vacib institusional mənbəyə çevrilir.

Aksiz vergisinin dövlət maliyyə sistemində mühüm rolu onun fiskal sabitliyin təmin edilməsinə verdiyi töhfə ilə daha da güclənir. Bu vergi növünün iqtisadi tənəzzül dövrlərində belə dayanıqlı gəlir mənbəyi kimi çıxış etməsinin əsas səbəbi aksiz tətbiq edilən malların tələb elastikliyinə aşağı olmasıdır. Tütün, alkoqol və yanacaq kimi məhsulların istehlak səviyyəsi makroiqtisadi dəyişkənliklərə qarşı yüksək həssaslıq göstərmədiyi üçün aksiz gəlirləri iqtisadi daralma şəraitində belə dövlət büdcəsində sabitlik yaradır. Aksiz vergisi fiskal siyasətdə stabilizasiya funksiyasını yerinə yetirir və dövlətin maliyyə resurslarının dövrü iqtisadi dəyişmələrdən asılılığını minimuma endirir. Bu mexanizm büdcə planlaşdırılmasının etibarlılığını artırır və dövlətin sosial məsuliyyət daşıyan xərcləri üzrə öhdəliklərini fasiləsiz şəkildə icra etməsinə imkan verir.

Aksiz vergisinin formalaşma prinsipləri dövlətin fiskal siyasətində tənzimləyici və yönəldici alətlərin institusional çərçivəsini müəyyən edir. Bu prinsiplər aksizin həm gəlir toplayan, həm də

sosial, ekoloji və iqtisadi davranışları istiqamətləndirən normativ funksiyasını sistemli şəkildə təşkil edir. Aksizin tətbiq edildiyi məhsulların xüsusiyyətləri, onların istehlak strukturu, cəmiyyətə təsir mexanizmləri və iqtisadi riskləri nəzərə alınaraq formalaşan bu prinsiplər vergi siyasətinin həm hüquqi, həm də iqtisadi rəasional əsasını təmin edir.

Bu prinsip aksiz vergisinin yalnız yüksək sosial, ekoloji və iqtisadi təsirə malik məhsullar üzərinə yönəldilməsini təmin edir. Dövlət istehlak strukturunda risk faktorları yüksək olan malları müəyyən edir və həmin mallar üzərində tənziqləmə funksiyasını gücləndirir. Alkoqollu içkilər, tütün məmulatları, enerji resursları və lüks istehlak malları bu çərçivədə aksiz predmeti kimi seçilir. Bu yanaşma həm mənfi xarici təsirlərin neytrallaşdırılmasına, həm də istehlak intizamının formalaşdırılmasına xidmət edir (Myles 2019: 35).

Fiskal səmərəlilik aksiz vergisinin bədcə gəlirlərinin sabitliyini təmin edən mühüm prinsipidir. Aksizlərin tələb elastikliyi aşağı olan mallara tətbiqi dövlət gəlirlərinin davamlılığını gücləndirir və bu gəlirlərin sosial, iqtisadi və infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilməsinə şərait yaradır. Bu prinsip aksizlərin fiskal siyasətdə strateji yerini müəyyən edir və vergi sisteminin dayanıqlığını artırır.

Aksizlər yalnız fiskal funksiyayı yerinə yetirmir, həm də sağlamlıq siyasətinin əsas tənziqləyici elementinə çevrilir. Zərərli məhsulların qiymətinin artırılması istehlakın məhdudlaşdırılmasına səbəb olur və bu mexanizm ictimai sağlamlıq strategiyasının effektivliyini yüksəldir. Dövlət zərərli məhsulların istehlakını azaltmaqla sosial rifahın güclənməsinə, xəstəliklərlə mübarizə xərclərinin azalmasına və davranış baxımından məsuliyyətli istehlak mühitinin formalaşmasına nail olur.

Aksiz vergisinin tətbiq mexanizmləri vergi inzibatçılığının hüquqi, iqtisadi və institusional əsaslarını müəyyən edən kompleks bir sistemdir. Bu mexanizm aksizli məhsulların istehsalının, idxalının və dövriyyəsinin bütün mərhələlərini əhatə edən ardıcıl normativ yanaşmanı tələb edir. Məqsəd həm fiskal gəlirlərin sabitliyini təmin etmək, həm də ictimai sağlamlıq, ekoloji tənziqləmə və istehlak davranışlarının korrektəsi üzrə dövlət siyasətinin icrasını dəqiq şəkildə təşkil etməkdir. Aşağıdakı bölmələr aksiz vergisinin tətbiq prosesinin əsas mərhələlərini elmi baxımdan sistemli şəkildə izah edir.

Aksiz vergisinin tətbiqinə dair ilkin mərhələ vergi obyektlərinin hüquqi baxımdan dəqiq şəkildə müəyyən edilməsidir. Vergi Məcəlləsi aksizə cəlb edilən malların siyahısını xüsusi maddələr üzrə təsbit edir və həmin malların texniki təsnifatını, istehlak xüsusiyyətlərini, ticarət dövriyyəsinəndəki rolunu və xarici təsir gücünü nəzərə alır. Siyahıya daxil edilən hər bir məhsul qrupu üçün tətbiq ediləcək aksiz dərəcələrinin ölçü vahidi müəyyənləşdirilir və bu vahid məhsulun fiziki göstəricilərinə uyğun müəyyən olunur (Shah 2015: 44). Litrlə, tonla və ya ədəd sayına görə müəyyən edilən bu sistem vergi tutma prosesində dəqiqliyi təmin edir və aksiz inzibatçılığının müqayisəolunan standartlara söykənməsinə imkan yaradır. Məhsulların bu cür qruplaşdırılması tənziqləmə məqsədlərinin icrasını asanlaşdırır və istehsal dövriyyəsinin bütün mərhələlərində vergi yükünün aydın şəkildə formalaşmasına şərait yaradır.

Aksiz dərəcələrinin tətbiqi aksiz mexanizminin struktur baxımından ən mühüm komponentini təşkil edir. Vergi dərəcələri iki əsas model üzrə formalaşdırılır. Birinci model spesifik dərəcədir və məhsulun fiziki miqdarına əsaslanır. Bu dərəcə istehsalı və idxalı asan ölçülə bilən mallar üçün tətbiq edilir. Bu yanaşma vergi tutmanın şəffaflığını artırır və istehsal gücünə əsaslanan obyektiv vergi yükü formalaşdırır.

İkinci model advalorem dərəcədir və məhsulun bazar dəyəri üzərində qurulur. Bu model yüksək dəyərli malların tənziqlənməsi üçün səmərəli mexanizm yaradır və məhsulun iqtisadi dəyəri ilə vergi yükü arasında proporsional münasibət qurur. Hər iki model istehsal və idxal mərhələsində tətbiq edilir və müxtəlif məhsul qrupları üçün kombinə edilmiş şəkildə həyata keçirilə bilər. Kombinə olunmuş model aksiz siyasətinin həm iqtisadi, həm də sosial hədəflərini dəqiq şəkildə təmin edir və vergi yükünün real istehlak təsirinə uyğunlaşmasını mümkün edir.

Vergi dərəcələrinin tətbiqi mexanizmi dövlətin fiskal siyasətində sabitlik yaradır və istehlak davranışlarını tənziqləyən iqtisadi alət kimi çıxış edir. Bu mexanizm həm vergi inzibatçılığın hüquqi müəyyənlik gətirir, həm də iqtisadi sistemdə tənziqləyici balansı təmin edir. Ekoloji

məsuliyyət prinsipi karbon intensivliyi yüksək olan malların istehlakının tənzimlənməsi məqsədinə xidmət edir. Yanacaq və enerji məhsullarının aksizə cəlb edilməsi ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş iqtisadi mexanizmlərin gücləndirilməsini təmin edir. Bu yanaşma ekoloji çirklənmənin azaldılması üzrə proqramların maliyyə təminatını gücləndirir və davamlı inkişaf siyasətinin həyata keçirilməsinə töhfə verir.

Aksiz dərəcələrinin müəyyən edilməsi zamanı sosial təbəqələrin gəlir səviyyəsi, məhsulların cəmiyyət üçün daşdığı əhəmiyyət və iqtisadi struktur nəzərə alınır. Bu prinsip vergi yükünün balanslaşdırılmış şəkildə bölüşdürülməsini təmin edir və hüquqi müəyyənlik mühitini gücləndirir (Thuronyi 2023: 50). Şəffaf mexanizmin mövcudluğu vergi ödəyicilərinin öhdəliklərini dəqiq bilməsinə və vergi inzibətçiliğinin institusional etibarlılığını artıran strukturun formalaşmasına şərait yaradır.

Aksiz vergisinin ödənişi mexanizmi vergi inzibətçiliğinin institusional ardıcılığını təşkil edən əsas mərhələlərdən biri kimi çıxış edir və aksizli malların istehsal dövriyyəsində şəffaflığın təmin edilməsinə xidmət edən normativ çərçivəni formalaşdırır. Aksiz ödəyiciləri kimi istehsalçılar, idxalçılar və topdansatış təchizatçıları hüquqi baxımdan dəqiq müəyyən edilmiş vergi öhdəliklərini yerinə yetirməli olur və bu öhdəliklərin icrası aksiz mexanizminin funksional səmərəliliyini təmin edir. Ödəniş prosesi bir neçə mərhələdən ibarət olmaqla, vergi tutma bazasının müəyyən edilməsi, elektron bəyanətmənin təqdim edilməsi və verginin dövlət büdcəsinə köçürülməsi ardıcılığı üzrə icra edilir. Müasir vergi sistemində ödənişlərin elektron mühitdə həyata keçirilməsi vergi inzibətçiliğinin sürətini artırır, əməliyyatların insan müdaxiləsinə olan ehtiyacını minimuma endirir və maliyyə məlumatlarının vahid elektron platformada toplanmasını mümkün edir. Bu yanaşma həm vergi ödəyiciləri, həm də vergi orqanları üçün əməliyyat yükünü azaldır və fiskal intizamın gücləndirilməsinə şərait yaradır.

Ödəniş mexanizmi vergi ödəyicisinin fəaliyyət növü üzrə təsnifatını, aksizli məhsulun istehsal və ya idxal anının dəqiq uçuşunu, dərəcələrin tətbiqi metodologiyasını və hesablama qaydasını özündə birləşdirən hüquqi əsaslara söykənir. İstehsalçı aksizə cəlb edilən məhsulu istehsala buraxdığı andan etibarən, idxalçı isə məhsul gömrük rəsmiləşdirilməsini tamamladığı andan etibarən aksiz öhdəliyini daşıyır. Bu struktur aksiz vergisinin yaranma anını dəqiq müəyyən edir və ödənişin hüquqi əsasında hər hansı uyğunsuzluğun qarşısını alır. Elektron bəyanətmə sistemi vasitəsilə ödəyicilər istehsal və idxal göstəricilərini müvafiq bölmələr üzrə daxil edir və tətbiq olunan vergi dərəcələri sistem tərəfindən avtomatik hesablanma bilirlər (Walsh 2022: 67). Bu mexanizm uçuşun dəqiqliyini yüksəldir və vergi məlumatlarının təhrif edilməsinin qarşısını alan nəzarət imkanlarını genişləndirir.

Ödənişin həyata keçirilməsi mərhələsində verginin dövlət büdcəsinə vaxtında köçürülməsi fiskal sabitliyin qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Gecikmələrə yol verilməməsi, əlavə maliyyə yükünün yaranmasının qarşısını alır və maliyyə dövriyyəsinin nizamlı şəkildə idarə olunmasını təmin edir. Eyni zamanda elektron ödəniş infrastrukturunun inkişafı aksiz vergisi üzrə ödəniş prosesinin sürətlənməsinə, əməliyyat xərclərinin azalmasına və fiskal nəzarətin rəqəmsal mexanizmlər əsasında gücləndirilməsinə imkan yaradır. Ödəniş mexanizminin bu şəkildə institusionalaşdırılması vergi inzibətçiliğinin çevikliyini və səmərəliliyini artırır.

Aksiz vergisinin tətbiqində markalanma sistemi həm vergi inzibətçiliğinin şəffaflığının, həm də istehsal və ticarət dövriyyəsində qanunçuluğun qorunmasının təmin edilməsi baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Markalanma aksizli məhsulun üzərinə xüsusi identifikasiya nişanının vurulması vasitəsilə verginin ödənilməsi faktını təsdiq edən nəzarət mexanizmini formalaşdırır və məhsulun istehsaldan satışa qədərki bütün mərhələlərinin izlənilməsinə imkan yaradır. Bu sistem həm vergi qaçaqmalçılığı riskini azaldır, həm də qeyri-leqal dövriyyənin qarşısını alan institusional çərçivəni möhkəmləndirir. Markalanma prosesi məhsulun üzərində yerləşdirilən unikal kod, təhlükəsizlik elementləri və elektron identifikasiya vasitələri ilə tamamlanır və bu kod vasitəsilə məhsulun hüquqi mənşəyi və vergi öhdəliklərinin icrası real vaxt rejimində yoxlanıla bilər (OECD 2019: 88).

Markalanma mexanizmi vergi orqanları üçün nəzarət imkanlarını genişləndirir, çünki hər bir identifikasiya nişanı məlumat bazasında qeydiyyatla alınır və mal dövriyyəsinin bütün

mərhələlərində yoxlanıla bilər. Bu sistem sənaye müəssisələrinin istehsal gücü ilə onların real dövriyyəsi arasındakı fərqləri aşkar etməyə imkan verir və vergidən yayınma hallarının qarşısının alınmasında operativ nəzarət funksiyasını icra edir. Eyni zamanda markalanma istehlakçılar üçün də informasiya şəffaflığını artırır, çünki markalanmış məhsulların leqal dövriyyəyə aid olduğu asanlıqla müəyyən edilir.

Markalanma mexanizminin fəaliyyətində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi vergi nəzarətinin modernləşdirilməsinə xüsusi töhfə verir. Elektron izləmə sistemləri identifikasiya nişanının skan edilməsi vasitəsilə məhsulun istehsal tarixi, istehsalçı müəssisə, vergi ödənişi statusu və satış mərhələsi haqqında məlumatların əldə edilməsini mümkün edir. Bu mexanizm dövlətin vergi nəzarətində analitik imkanlarını genişləndirir və aksiz dövriyyəsində qeyri-qanuni fəaliyyətlərin aşkarlanmasını sürətləndirir. Markalanma sistemi aksiz vergisinin tənzimləyici funksiyasını gücləndirir və vergi inzibatçılığı sahəsində dəqiq, davamlı və institusional nəzarət mexanizmi yaradır.

Aksiz vergisi üzrə beynəlxalq təcrübənin müqayisəli təhlili göstərir ki, müxtəlif iqtisadi sistemlərdə aksiz gəlirlərinin dövlət büdcəsində oynadığı rol həm fiskal strategiyanın prioritetlərinə, həm də sosial-iqtisadi strukturun spesifikliyinə uyğun formalaşır. Seçilmiş ölkələr üzrə aksiz gəlirlərinin büdcədəki xüsusi çəkisi, ÜDM-də payı və son illərin dəyişmə tendensiyaları cədvəldə ümumiləşdirilmişdir.

Cədvəl 1

Aksiz gəlirlərinin makroiqtisadi göstəricilərdə xüsusi çəkisi (2020–2024)

Ölkə	Aksiz gəlirlərinin büdcədə payı (%)	Aksiz gəlirlərinin ÜDM-də payı (%)	2020–2024 dəyişmə tendensiyası
Azərbaycan	7.8	1.2	Artım: rəqəmsal nəzarət sistemlərinin tətbiqi fonunda stabilləşmə
Türkiyə	12.4	2.1	Yüksəlmə: yanacaq və tütün aksizlərinin indeksləşdirilməsi
Polşa	10.7	1.8	Mərhələli artım: hibrid aksiz modelinə keçid
Almaniya	9.3	1.4	Nisbi sabitlik: ekoloji aksizlərin genişləndirilməsi
Cənubi Koreya	8.6	1.6	Artım: yanacaq aksizlərinin infrastruktur maliyyələşdirilməsində geniş rolu

Mənbə: IMF, OECD, Global Excise Tax Application and Trends

Cədvəlin nəticələri göstərir ki, aksiz vergisi fiskal siyasətin formalaşmasında əsas alətlərdən biri olmaqla yanaşı, ölkələrin sosial-iqtisadi prioritetlərinin maliyyələşməsində də həlledici rol oynayır. Büdcə gəlirlərində aksizin çəkisi vergi strukturunun tərkibindən, sosial siyasətin istiqamətlərindən və istehlak bazarının xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişir. Türkiyədə aksiz gəlirlərinin yüksək payı yanacaq və tütün kimi yüksək istehlak seqmentlərinə tətbiq edilən indeksasiya mexanizmləri ilə bağlıdır və bu, fiskal gəlirlərin stabil artımını təmin edir. Polşada hibrid aksiz modelinin tətbiqi həm istehlak davranışını tənzimləyir, həm də fiskal daxilolmalar üçün optimal mexanizm kimi çıxış edir. Almaniya aksiz gəlirlərinin sabitliyi ekoloji vergi modelinin genişləndirilməsi və ənənəvi aksiz bazasının qorunması ilə əlaqədardır. Azərbaycanda rəqəmsal vergi nəzarəti sistemlərinin tətbiqi aksiz gəlirlərində sabit artımı təmin etmiş, qeyri-rəsmi dövriyyənin azalması isə gəlir bazasının genişlənməsinə təsir göstərmişdir. Cənubi Koreyada yanacaq aksizlərinin yol infrastrukturunu və nəqliyyat layihələrinin maliyyələşdirilməsində oynadığı rol bu verginin fiskal əhəmiyyətini artırmışdır.

Aksiz gəlirlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi ölkələrin istehlak strukturunun dərinliyi, əhali gəlirlərinin səviyyəsi və iqtisadiyyatın ümumi kompozisiyası ilə müəyyən olunur. Türkiyə və Polşa kimi geniş istehlak bazasına malik ölkələrdə aksizlərin ÜDM-də payının daha yüksək olması fiskal

yükün geniş əhali kütləsinə yayılması ilə bağlıdır. Azərbaycan və Almaniyada isə nisbi aşağı göstəricilər müvafiq olaraq hidrokarbon gəlirlərinin dominant mövqeyi və yüksək texnologiyalı istehsal sektorunun geniş payı ilə izah olunur.

2020–2024 dövrünün dinamik təhlili aksiz siyasətində baş verən dəyişikliklərin iqtisadi və sosial məqsədlərlə sinxron şəkildə həyata keçirildiyini nümayiş etdirir. Türkiyə və Polşada aksiz dərəcələrinin mütəmadi yenilənməsi fiskal sabitliyi təmin edən mühüm mexanizmə çevrilmişdir. Almaniyada sabitlik sosial tənzimləmə funksiyasının üstünlüyünü, Cənubi Koreyada isə artım tendensiyası infrastruktur siyasətinin genişləndirilməsini əks etdirir. Azərbaycanda artım rəqəmsal vergi nəzarətinin gücləndirilməsi və aksiz markalarının elektronlaşdırılması ilə bağlıdır.

Ümumi konseptual nəticə göstərir ki, aksiz vergisi yalnız fiskal resurs deyil, həm də sosial-iqtisadi idarəetmənin normativ aləti kimi çıxış edir. Aksizlərin fiskal sabitliyi təmin etməsi, sosial zərərli məhsulların istehlakının tənzimlənməsində effektiv vasitə olması, makroiqtisadi strukturda istehlak davranışına təsir göstərməsi və büdcə xərclərinin maliyyələşdirilməsində geniş imkanlar yaratması onun əhəmiyyətini artırır. Bu kontekstdə aksiz mexanizmlərinin modernləşdirilməsi, rəqəmsal nəzarət infrastrukturunun gücləndirilməsi və vergi qoyma strukturunun sosial səmərəliliyə uyğunlaşdırılması müasir fiskal siyasətin əsas tələbləri kimi formalaşır.

NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqat aksiz vergisinin fiskal siyasətdə sistem təşkil edən rolunu, onun dövlət büdcəsinin gəlir bazasının formalaşdırılmasında strateji əhəmiyyətini və sosial-iqtisadi tənzimləmənin mühüm aləti kimi funksional təsir gücünü elmi əsaslarla müəyyən etməyə imkan vermişdir. Təhlil göstərmişdir ki, aksiz mexanizmi yalnız kəmiyyət baxımından büdcə gəlirlərinin artırılması funksiyasını yerinə yetirmir, həm də istehlakın struktur dəyişməsinə təsir göstərən normativ-institusional rıçaq qisminə çıxış edir. Bu isə tənzimləyici vergi alətləri içərisində aksizlərin xüsusi çəkisini artırır və onun iqtisadi siyasətin digər komponentləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini nəzəri baxımdan zəruri edir.

Tədqiqatın yeni nəticələrindən biri aksiz vergisi dərəcələrinin təyin edilməsində fiskal yığımın maksimallaşdırılması ilə sosial zərərli istehlakın məhdudlaşdırılması arasındakı tarazlığın riyazi–analitik metodlarla qiymətləndirilməsi olmuşdur. Statistik göstəricilərin təhlili beş seçilmiş ölkə üzrə aksiz gəlirlərinin dövlət büdcəsinin dayanıqlığında mühüm rol oynadığını və rəqəmsal nəzarət mexanizmlərinin tətbiqi ilə yığım səmərəliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldiyini təsdiqləmişdir. Xüsusilə, rəqəmsal uçot sistemlərinin tətbiqi aksiz üzrə qeyri-rəsmi dövriyyənin azaldılması və vergi intizamının gücləndirilməsi baxımından həlledici amil kimi çıxış etmişdir.

Əvvəlki tədqiqatlarla müqayisə aparılarkən müəyyən edilmişdir ki, mövcud araşdırmalar aksiz vergisinin fiskal və sosial funksiyalarını ayrılıqda qiymətləndirmiş, lakin aksizlərin rəqəmsal tənzimləmə mexanizmləri ilə inteqrasiyası, büdcə sabitliyi və istehlak strukturu arasındakı əlaqələrin kompleks formada modelləşdirilməsi yetərincə işlənmişdir. Bu tədqiqat həmin boşluğu doldurmaqla aksiz vergi siyasətinin yeni konseptual çərçivəsini formalaşdırmışdır.

Gələcək tədqiqat istiqamətləri aksiz dərəcələrinin optimal səviyyəsinin iqtisadi–sosial nəticələr kontekstində daha geniş empirik modelləşdirilməsi, rəqəmsal nəzarət sistemləri ilə aksiz yığım göstəriciləri arasındakı səbəb–nəticə münasibətlərinin makro və mikro səviyyəli məlumatlar əsasında dərinləşdirilmiş təhlili, habelə müxtəlif ölkələrin fiskal strategiyalarının müqayisəli analizi üzrə genişləndirilə bilər. Bütün bunlar aksiz vergi siyasətinin daha səmərəli təşkilinə, fiskal dayanıqlığın gücləndirilməsinə və sosial rifah məqsədlərinə uyğun tənzimləyici mexanizmlərin təkmilləşdirilməsinə elmi əsas yaradacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Bird R. (2018). *Taxation and Development: The Weakest Link?* – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, – 352 s.
2. Cnossen S. (2015). *Theory and Practice of Excise Taxation.* – Oxford: Oxford University Press, – 560 s.

3. Heady C. (2020). *Taxation Policy and Reform*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 416 s.
4. James S. (2020). *The Economics of Taxation*. – London: Fiscal Publications, – 384 s.
5. Kaldor N. (2021). *The Role of Taxation in Economic Development*. – London: Allen & Unwin, – 304 s.
6. Martin J. (2023). *Public Finance and Public Policy*. – New York: Worth Publishers. – 720 s.
7. Myles G. (2019). *Economic Growth and Taxation*. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, – 328 s.
8. OECD. *Taxing Energy Use*. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 260 s.
9. Shah A. (2015). *Fiscal Management*. – Washington DC: World Bank Publications, – 642 s.
10. Thuronyi V. (2023). *Comparative Tax Law*. – Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, – 912 s.
11. Walsh C. (2022). *Fiscal Policy and Economic Growth*. Cambridge (MA): MIT Press. 496 s.
12. International Monetary Fund. *Government Finance Statistics Database*. – Elektron resurs. – İstifadə tarixi: 15.01.2026.
13. OECD. *Revenue Statistics Database*. – Elektron resurs. – İstifadə tarixi: 15.01.2026.
14. Tax Foundation. *Global Excise Tax Policy: Application and Trends*. – Elektron resurs. – İstifadə tarixi: 15.01.2026.
15. Tax Foundation. *Global Excise Tax Policy: Application and Trends*. – Elektron resurs. – İstifadə tarixi: 15.01.2026.
16. OECD. *Tax Policy*. – Elektron resurs. – İstifadə tarixi: 15.01.2026.

M.A.Valiyev

master student, Azerbaijan State University of Economic

Application features of excise tax and their role in the state budget

Abstract

This research aims to determine the mechanisms of excise tax application and its systemic role in the revenue structure of the state budget through a comprehensive analytical framework. The methodological basis consists of comparative statistical evaluation, structural analysis of fiscal indicators and an institutional-normative modelling approach. The findings demonstrate that excise taxation functions as a strategic instrument for fiscal stability and as a regulatory mechanism influencing socially sensitive consumption patterns. The study's limitations are linked to the restricted availability of microlevel consumption datasets. The originality of the research lies in constructing an integrated analytical model that links excise revenues to budget stability, consumption structure and digital control mechanisms. The scientific novelty is reflected in the multidimensional conceptualisation of the macroeconomic effects of excise rates. The results provide practical value for optimising tax policy design and strengthening evidence-based fiscal decision-making.

Keywords: *excise tax, budget revenues, fiscal stability, consumption regulation, taxation policy, digital control.*